

Dispositif στη Φιλοσοφία των Μέσων ή τι έμαθε ο Kittler από τον Foucault, και ο Foucault από τον Kittler

Σωτήριος Μπαχτσετζής

*Abstract*_ Sotirios Bahtsetzis | *Dispositif* in Media Philosophy or What Kittler Learned from Foucault, and Foucault from Kittler

The philosophy of media, although rooted in the reflection on the conceptual problems arising from the use of technologies, represents the general examination of questions related to the theory and practice of mediation. Based on the concept of the *dispositif*, the article explores the conceptual affinities of Michel Foucault's late work with the work of the main co-creator of the techno-materialist version of media philosophy Friedrich Kittler. The Foucauldian *dispositif*, composed of discursive and non-discursive elements, is explored as an analogue of Kittlerian discourse networks. The techno-material dimension of the mediation process in Kittler's theory expands the Foucauldian archive within the material-signifying systems for forming and transmitting this discourse. The article's central thesis is that through the heuristic notion of the *dispositif*, the Foucauldian archaeology of knowledge is understood as a Kittlerian archaeology of media since the media situation of our trading with artifacts determines the analysis of *épistémè*. Kittler's and Foucault's work focuses on critiquing the rational Cartesian subject on which conventional philosophical reflection and the anthropocentric narrative are grounded while outlining a fundamental revision of philosophy. Drawing on the Berlin School of media theory (Wolfgang Ernst, Dieter Mersch, Sibylle Krämer, Dionysios Kavvathas), it is argued that we can only have a mediated relationship with ourselves and our environment since the means involved in subjectification have always been technical. The article argues that the two philosophers' non-anthropocentric or post-humanist stances concern the view of subjectivity as interwoven with the existence of machines and techniques that constantly reconstitute it.

ΣΤΗΝ ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ για τον Michel Foucault ο κύριος συνδιαμορφωτής της φιλοσοφίας των μέσων Friedrich Kittler, εξέφρασε τον θαυμασμό του για το έργο του Γάλλου φιλοσόφου αν και σημείωνε με κάποια δόση ελαφράς απογοήτευσης, ότι ποτέ δεν είχε την ευκαιρία να συνομιλήσει διά ζώσης μαζί του (Kittler 1986b, 141). Το παρόν άρθρο έρχεται να αναπληρώσει αυτό το κενό ενός οιοσεί διαλόγου προσπαθώντας να ανιχνεύσει τις θεωρητικές γειτνιάσεις

στο έργο των δύο σύγχρονων και επιδραστικών φιλοσόφων. Επιχειρώντας μια πρωτόλεια γενεαλογία της φιλοσοφίας των μέσων (*Medienphilosophie*), το άρθρο επικεντρώνεται στην κριτική παρουσίαση της τεχνο-υλιστικής θεώρησης των μέσων του Friedrich Kittler, καθώς και στην ανάδειξη του μιντιακού στοχασμού στο ύστερο έργο του Michel Foucault, ο οποίος έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη σύνδεση της ιστορίας της τεχνολογίας και της φιλοσοφίας της επιστήμης (Λάγιος 2020, 32). Το άρθρο στοχεύει στο να αναδείξει υπό ποιες προϋποθέσεις η φουκωική αρχαιολογία της γνώσης δύναται να γίνει κατανοητή ως κιτλερική φιλοσοφία των μέσων, εστιάζοντας στη φουκωική έννοια της διάταξης (*dispositif*) ως εκείνη την ευρετική έννοια που επιτρέπει την διερεύνηση της υπόθεσης μεθοδολογικής εγγύτητας μεταξύ των δύο στοχαστών.

Η φιλοσοφία των μέσων κάνει σαφές το γεγονός ότι οι πρακτικές βίαιες ενσωματώνονται σε ιδιαίτερα ιστορικά και τεχνολογικά πλαίσια και σε ιδεολογίες που διαμορφώνονται από τα μέσα αυτά, υποστηρίζοντας ότι μπορούμε να έχουμε μόνο μια μεσολαβημένη σχέση με τον εαυτό μας και το περιβάλλον μας, καταδεικνύοντας ότι τα μέσα μετέχουν ανέκαθεν και με ουσιαστικό τρόπο στον θεσμικό πυρήνα των κοινωνιών. Επομένως, το γνωστικό αντικείμενο της φιλοσοφίας των μέσων αφορά στην εννοιολόγηση των όρων *μεσότητα* και *μεσητεία* (στη γερμανόφωνη ορολογία ως *Mediation*), καθώς και στην ανάλυση των ιστορικών διαστρωματώσεών τους. Σύμφωνα με τον φιλόσοφο των μέσων Dieter Mersch οι εννοιολογικές αυτές διαστρωματώσεις αφορούν σε τρεις διακριτές ιστορικές περιόδους, αρχής γενομένης με τη θεωρία της αντίληψης κατά την αρχαιότητα, τη θεωρία της γλώσσας κατά τον 18ο αιώνα, και τις τεχνολογίες επικοινωνίας από τα μέσα του 19ου αιώνα και μετά (Mersch 2006, 12). Συνεπώς, η φιλοσοφία των μέσων συνδέεται άμεσα, αν και δεν ταυτίζεται, με την αρχαιολογία των μέσων (*media archaeology*) (Parikka 2012), όρο που ετυμολογικά, τουλάχιστον, εμπνέεται από την ανάλογη μέθοδο ιστορικής έρευνας του Foucault, με την οποία διαμορφώνεται μια γενική εικόνα της θεμελιώδους ουσίας της σκέψης που κάθε γενιά χρησιμοποιεί για να ερμηνεύσει την εμπειρία της μέσα σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο ιδεών.

Η κιτλερική φιλοσοφία δομείται στον διεπιστημονικό στοχασμό όπου η ανάλυση λόγου και η αρχαιολογία του Foucault συνομιλούν με τις πολιτισμικές σπουδές της Καναδικής σχολής (από τον Eric Havelock έως τον Marshall McLuhan), τη φροϊδική και λακανική ψυχαναλυτική θεωρία, την αποδόμηση (Jacques Derrida), τη μαθηματική θεωρία της επικοινωνίας (Claude Shannon), καθώς και εμμέσως με τη φιλοσοφία του «τεχνικού γίνεσθαι» (Gilbert Simondon και André Leroi-Gourhan) οδηγώντας στις οντο-ιστορικές θεωρίες τεχνο-υλιστικής κατεύθυνσης της ονομαζόμενης Σχολής του Βερολίνου (με εμβληματικό το έργο του Kittler). Ήδη αυτή η πρωτόλεια –και επ’ ουδενί λόγω πλήρης– επιστημολογική γενεαλογία του κιτλερικού έργου που επιχειρείται εδώ υποδηλώνει ότι η φιλοσοφία των μέσων αποτελεί μια ιδιαίτερη –και συχνά δυσνόητη ή και ίσως αιρετική– εκδοχή του στοχασμού της νεότερης και

σύγχρονης ηπειρωτικής φιλοσοφίας με κοινωνιολογικο-πολιτισμική όσο και γνωσιοθεωρητική στόχευση. Κοινή παραδοχή πολλών μελετητών είναι ότι η φιλοσοφία των μέσων δεν αποτελεί έναν ακόμη κλάδο του φιλοσοφικού στοχασμού, αλλά μια εκ βάθρων αναθεώρηση της ίδιας της φιλοσοφικής παράδοσης από την πλατωνική κριτική της γραφής στον *Φαίδρο* έως τα σύγχρονα φιλοσοφικά ρεύματά της (Seitter 2002), η οποία δεν γνώριζε, ή εσκεμμένα προτίμησε να λησμονεί, ότι κάθε ρηματικός λόγος (discourse), συμπεριλαμβανομένου και του δικού της, εξαρτάται από τα μέσα, δηλαδή από τα υλικοσημειωτικά συστήματα διαμόρφωσης και μετάδοσης αυτού του λόγου (Margreiter 2023, 19). Πράγματι οι μεθοδολογικές απαρχές της φιλοσοφίας των μέσων εδράζονται σε τρεις βασικές εστιασίες: (α) στην έρευνα του ιστορικο-υλικο-τεχνολογικού υποστρώματος που καθορίζει τον ρόλο τόσο των τεχνικών μέσων όσο και των πολιτισμικών τεχνολογιών που απορρέουν από αυτά, (β) στην διερεύνηση του ρόλου των μέσων σε όλο το διευρυμένο εννοιολογικό φάσμα τους (γλωσσικά και εξεικονιστικά μέσα πληροφορίας και επικοινωνίας, τεχνικές συσκευές αναλογικών και ψηφιακών τεχνολογιών, εργαλεία της προ-, μετα- και βιομηχανικής εποχής, καθώς και πλείστα αντικείμενα όπως τα μέσα μεταφοράς ή τα όπλα –μια προσφιλής για τον Kittler κατηγορία– και, εν τέλει (γ) στον συνυπολογισμό της υλιστικής διάστασης της τεχνολογίας της διαμεσολάβησης σε συνάρτηση με αυτή των αισθήσεων, του σώματος και της ενσώματης εμπειρίας (Hartmann 2000, Mersch 2006, Weber 2010, Margreiter 2023). Εν τέλει, δίνοντας έμφαση στις συναρμογές της ύλης με το ευρύτερο ψυχοκοινωνικό πεδίο, στοχεύει κανείς στην διαύγηση του ρόλου των μέσων στη συγκρότηση και διαμόρφωση του υποκειμένου/χρήστη τους με βάση την διαμόρφωση αισθητηριακής αντίληψης και χρήσης γλωσσικών συστημάτων που ερμηνεύονται στην ιστορική/εξελικτική της πορεία εν είδει «υλικότητας, παράστασης και εν τέλει τελεστικότητας» (Mersch 2006, 14).

Kittler και Foucault: Επέκεινα του ανθρωποκεντρισμού

Αν και η κιτλερική φιλοσοφία των μέσων αφορά μηχανές και τεχνήματα, η βασική διαφορά μεταξύ αυτής και της φιλοσοφίας της τεχνολογίας συνίσταται στο ότι η καταγωγική αρχή της πρώτης είναι ο στοχασμός της γλώσσας (τόσο ο McLuhan, όσο και ο Kittler ήταν φιλόλογοι). Καθίσταται επομένως σαφές, ότι η κιτλερική φιλοσοφία των μέσων εδραιώνεται στην διεύρυνση του συμβατικού φιλοσοφικού στοχασμού, εφόσον με μια πιο προσεκτική εξέταση, η φυσική γλώσσα αποδεικνύεται να μην είναι η μοναδική δυνατότητα παραγωγής και διαμεσολάβησης της σκέψης. Τα μέσα μας καθοδηγούν στον λόγο και εν μέσω αυτής της καθοδήγησης λαμβάνει χώρα η συνειδητή εφαρμογή της λογικής (Vogel 2001, 399), ενώ ο λόγος αυτός μέσω του οποίου συστηνόμαστε ως υποκείμενα εδραιώνεται πάντα «σε προσωπεία και διεπαφές (interfaces)», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο φιλόσοφος των μέσων Wolfgang Ernst σε σχέση με τη φουκωική φράση για τον άνθρωπο που σβήνει, «όπως στο ακρο-

θαλάσσι ένα πρόσωπο από άμμο» στο μνημειώδες έργο *Οι Λέξεις και τα Πράγματα: Μια Αρχαιολογία των Επιστημών του Ανθρώπου* του Foucault (Ernst 2000, 11· Φουκώ 1986, 528).

Πράγματι, για τον Kittler, η σημασία της φουκωικής θεωρίας έγκειται στην αναγνώριση ότι η κατηγορία του ανθρώπου δεν είναι προφανής ή αυτονόητη, αλλά μάλλον κατασκευάζεται μέσω συγκεκριμένων αρχαιικών τεχνικών και λειτουργιών που συνιστούν την *épistémè*, δηλαδή των ιστορικά καθορισμένων συνθηκών της δυνατότητας εξέλιξης της γνώσης, οι οποίες, όμως, λειτουργίες, βασίζονται σύμφωνα με τον Kittler σε αντίστοιχα τεχνικά μέσα. Από αυτήν την αναθεωρητική στάση απέναντι στη φιλοσοφική παράδοση εκκινεί και η κεντρική προγραμματική των θεωρητικών τοποθετήσεων του Kittler, που εστιάζει σύμφωνα με τον θεωρητικό των μέσων Hartmut Winkler (Bidlo 2019, 127) στο να «αποδείξει στις ανθρωπογνωστικές επιστήμες [...] τα τεχνολογικο-διαμεσικά τους *a priori*» ή με τα δικά του λόγια, έχει ως στόχο «την εκδίωξη του πνεύματος από τις επιστήμες του πνεύματος» (Kittler 1980) – όρο με τον οποίο αποδίδονται στη γερμανική γλώσσα οι ανθρωπιστικές/ανθρωπογνωστικές επιστήμες (*Geisteswissenschaften*). Όπως ο Friedrich Nietzsche, ως ο «τελευταίος φιλόσοφος και πρώτος θεωρητικός των μέσων» σύμφωνα με τον Kittler (Kittler 2005, 93· Nietzsche 1980, 876), έτσι και ο ίδιος ο Kittler ανέπτυξε μια δυσανεξία για κάθε είδους ανθρωποκεντρισμό – ακόμη και για τον ανθρωπισμό που μεταμφιέζεται σε διανθρωπισμό (*transhumanism*) ή ανιμισμό (Winthrop-Young & Horn 2012) συχνά υποστηριζόμενος από συγκεκριμένες εκδοχές της φιλοσοφίας της τεχνολογίας. Αυτή η κριτικά μετα-ανθρωπιστική (*critical posthumanist*) μέθοδος ανάλυσης στο έργο του Kittler, η οποία προφανώς δεν υπερασπίζεται την πλήρη αντικατάσταση της ανθρώπινης οντότητας από τα τεχνήματα και τις μηχανές, αφορά στην αρχαιολογική (με τη φουκωική σημασία) διαύγηση του «ανθρώπου ως επινόηση» (Φουκώ 1986, 528). «Κάθε γνώση, όντας ένα ιστορικό δίκτυο επιχειρημάτων», υποστηρίζει ο Kittler, «προϋποθέτει ορισμένα μέσα μέσω των οποίων αποκτώνται, αποθηκεύονται και μεταδίδονται τα σχετικά δεδομένα», και στον βαθμό αυτό, «είναι άμεση συνάρτηση των τεχνολογικών ορίων» (Kittler 1986a, 159). Η κεντρική θέση που κινεί το αντι-ανθρωπιστικό πρόταγμα του Kittler – με λίγα λόγια, ο ισχυρισμός του ότι η φιλοσοφική εικόνα του «ανθρώπου» ως ενιαίας υπερβατικής οντότητας είναι απλώς η παραγνώριση των μέσων με τα οποία παράγεται ένας τέτοιος λόγος – μπορεί να αναγνωριστεί ως ένα καθοδηγητικό νήμα που διατρέχει μεγάλο μέρος του έργου του (Sutherland & Patsoura 2017, 50).

Ο Kittler διαβλέπει μια αυτονομία στην τεχνολογία και, ως εκ τούτου, διαφωνεί με τη στενή ανθρωποκεντρική ανάγνωση των μέσων ότι τα μέσα είναι «προεκτάσεις του ανθρώπου» (σύμφωνα με τη γνωστή φράση του McLuhan). Ο άνθρωπος για τον Kittler είναι απλά χειριστής των τεχνικών μέσων των οποίων τη λειτουργία συχνά αδυνατεί να κατανοήσει. Επομένως, τα τεχνικά μέσα αναλαμβάνουν σε μεγάλο βαθμό την δόμηση του ίδιου του μηχανισμού

της αισθητηριακής και αισθητικής αντίληψής μας και διαμέσου αυτής, του ίδιου του υποκειμένου, συμφωνώντας με τον Nietzsche, για τον οποίο, «τα εργαλεία γραφής μετέχουν στη διάπλαση των σκέψεών μας» (Kittler 2005, 230). Μέσω της διερεύνησης των πραγμάτων που γίνονται αντιληπτά ενσυνείδητα μέσω των αισθήσεων (των φαινομένων) στη λειτουργία τους ως διαμεσολαβήσεις η φιλοσοφία των μέσων ανάγεται σύμφωνα με τον φιλόσοφο Reinhard Margreiter σε μια εν γένει «φαινομενολογία της γνώσης [Phänomenologie der Erkenntnis]» (Margreiter 2023, 29). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Mersch, για τον Kittler η συνείδηση, η σκέψη, η αντίληψη, η μνήμη και η δράση δεν είναι μόνο μεσολαβήσεις αλλά ακόμη και οι αντίστοιχες θεωρήσεις και πρακτικές διαμεσικότητας είναι οι ίδιες απόρροια των μέσων αυτών (Mersch 2006, 186). Αυτή ήταν ήδη η βαρύνουσα διαπίστωση του Georg W.F. Hegel στην *Επιστήμη της Λογικής* του 1812, όπου αναφέρεται ότι όπως ακριβώς το νερό έχει την διαμεσολαβητική λειτουργία ενός μέσου στο φυσικό πεδίο, αυτή την διαμεσολαβητική λειτουργία στο πεδίο του νοητικού την αναλαμβάνουν τα σημεία ή η γλώσσα (Hegel 1970, 431). Επομένως, τα μέσα δεν δύναται να υποβιβαστούν απλώς στην κατηγορία του εργαλείου εν είδει προέκτασης της αισθητηριακής σκευής μας, αν και σαφώς εξυπηρετούν και αυτούς τους σκοπούς, δηλαδή τη βελτίωση της απόδοσης των ανθρώπινων (νοητικών και σωματικών) λειτουργιών, αλλά είναι τρόποι σκέψης και πράξης που «σχηματίζουν το πλαίσιο εντός του οποίου κινούνται τα άτομα ως δρώντα υποκείμενα» (Καββαθάς & Ράπτης 2010, 19), μια θέση που υποστηρίζει εμμέσως και ο McLuhan, όταν δηλώνει ότι «τα μέσα δεν είναι γέφυρες του ανθρώπου με τη φύση. Είναι φύση» (ΜακΛούαν 1990, 11). Επομένως, είναι σαφές ότι η θέση της φιλοσοφίας των μέσων είναι κατ' αρχάς εκ διαμέτρου αντίθετη με τις υποκειμενοκεντρικές προσεγγίσεις που συναντώνται συνήθως στις παραδοσιακές (κοινωνιολογικές) προσεγγίσεις της τεχνολογίας και των μέσων από τον Weber μέχρι τον Castells (Gane 2005, 29), την κριτική της Σχολής της Φραγκφούρτης, καθώς και τις βρετανικές πολιτισμικές σπουδές (Winthrop-Young 2006, 88), εφόσον ερείδεται και στη μεθοδολογική αμφισβήτηση της κειμενικής και αναπαραστατικής εστίασης της πλειονότητας αυτών των ερευνών – που όπως θα δούμε συνιστά μια βασική μεθοδολογική, αλλά και ιδεολογική διαφορά της φιλοσοφίας των μέσων σε σχέση μ' αυτές τις επιστημονικές παραδόσεις. Ο άνθρωπος δεν είναι πλέον το σημείο αναφοράς των τεχνικών του και σίγουρα δεν είναι το υποκείμενό τους, ενώ τα ανθρώπινα όντα είναι μέρος των μεσολαβητικών διαδικασιών, μετασχηματισμών και τελεστικών γεγονότων, που συνθέτουν τα μέσα (Horn 2007, 8).

Όταν ο λεγόμενος «πνευματικός πολιτισμός» απορρίπτει τα τεχνικά αντικείμενα ως μη ανθρώπινα, και θεωρεί ότι οι μηχανές στερούνται πνευματικής ουσίας, βλέποντας την τεχνική πρόοδο ως κάτι ξένο και απειλητικό που αλλοτριώνει το άτομο και νοθεύει τον εγγενή «ανθρωπισμό» του (Simondon 2022) παραβλέπει την παραπάνω καταστατική αρχή της φιλοσοφίας των μέσων. Όμως σύμφωνα με τον Simondon, έναν εκ των διαμορφωτών του στοχα-

σμού του Foucault, ο ισχυρότερος λόγος αλλοτρίωσης στον σύγχρονο κόσμο προκαλείται από τούτο το χάσμα που ανοίγει η παραγνώριση της μηχανής και της ανθρώπινης ουσίας που αυτή εμπεριέχει. Θα πρέπει να τονιστεί επίσης ότι οι θεωρίες των μέσων και ιδιαίτερα στην κιτλερική εκδοχή τους δεν αφορούν μόνο στα σύγχρονα τεχνικά και ηλεκτρονικά μέσα, π.χ. στις σύγχρονες τεχνολογίες ψηφιακής επεξεργασίας, αλλά σε όλη την ιστορία της τεχνικής (και επομένως και *τέχνης* με την αρχαιοελληνική σημασία της λέξης), η οποία ήταν πάντα η ιστορία της εκμηχάνισης του ανθρώπινου βίου. Όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζει ο σημαντικός προϊστορικός αρχαιολόγος, παλαιοντολόγος και εθνολόγος André Leroi-Gourhan, η απελευθέρωση του χεριού από τις ανάγκες που συνδέονται με την κίνηση οδήγησε στην απελευθέρωση του προσώπου από τις ανάγκες που συνδέονται με την κατά βάση οπτική αντίληψη, δημιουργώντας έτσι την δυνατότητα συνύπαρξης οργάνου και συμβόλου, μια εγγενής δυαδικότητα με την οποία τα ανθρώπινα όντα κατανοούν σωματικά (με τη χρήση εργαλείων) και νοητικά (με τη χρήση συμβόλων) τον κόσμο στον οποίο ζουν. Είναι προφανές ότι τα πρώτα σύμβολα που οι απαρχές τους φτάνουν στα βάθη της προϊστορίας είναι επιτελεστικής μορφής χειρονομίες και μορφασμοί, που στη συνέχεια εμπλουτίστηκαν με τη χρήση φυσικών αντικειμένων, όπως ακατέργαστα κλαδιά και πέτρες, έως ότου να επινοηθούν τα πρώτα τεχνικά μέσα, όπως εργαλεία κοπής, αιχμές βελών, πρωτόγονα αγκίστρια, σκευή μεταφοράς. Οι άνθρωποι συμπεριφέρονται ως ένας ζωντανός οργανισμός, αφομοιώνοντας το εξωτερικό τους περιβάλλον μέσω «ενός παραπετάσματος αντικειμένων», τον οποίο αποκαλεί επίσης «ενδιάμεση μεμβράνη» και «τεχνητό περίβλημα», δηλαδή τεχνολογία (Leroi-Gourhan 1971). Η τεχνολογία είναι πάντα συνδεδεμένη με τη συμβολοποίηση, δηλαδή αυτό που ο ψυχαναλυτής Jacques Lacan ονομάζει «τάξη του συμβολικού [l'ordre symbolique]» η οποία περιλαμβάνει την διάσταση του λόγου, του σημαίνοντος ως τέτοιου, και του νόμου εν γένει, που ο Lacan θα ονομάσει εν τέλει «κόσμο της μηχανής» (Lacan 1980, 64· Μήτρου 2024, 11).

Εφόσον, λοιπόν, η φιλοσοφία των μέσων δεν εκκινεί από την πρωτοκαθεδρία του λόγου και την ηγεμονία του καρτεσιανού *cogito* είναι προφανές για ποιο λόγο οι τοποθετήσεις της δομικής ψυχανάλυσης αποτελούν ένα προνομιακό πεδίο διαμόρφωσης της φιλοσοφίας των μέσων – ειδικά στην κιτλερική εκδοχή της. Καίριο σημείο αναφοράς της ψυχαναλυτικής θεωρίας είναι η έννοια του *εκ-* ή *παρά-*λογου ή μη ολοκληρωμένου υποκειμένου, δηλαδή του υποκειμένου του ασυνειδήτου που στη λακανική εκδοχή του ορίζεται ως ένα «Είναι-υπό-έλλειψη [manque-à-Être]» και αφορούν στις ψυχοτεχνολογίες και στους μηχανισμούς φαντασιακοσυμβολικής διαμεσολάβησης και διυποκειμενικής συγκρότησης του υποκειμένου, της ταυτότητάς του και της πραγματικότητάς του (Γκινουσσάτης 2008). Για τον λόγο αυτό, η προσέγγιση του ανθρώπινου ψυχισμού εδραϊώνεται σε ψυχαναλυτικές προσεγγίσεις, που εκκινούν από «έναν διασταλτικό ορισμό των μέσων ως ασυνείδητων διαπλαστικών δομών τόσο της υποκειμενικότητας όσο και του κοινωνικού δεσμού», ωθώντας

τους ψυχαναλυτικά ευαισθητοποιημένους ερευνητές των μέσων να έρθουν αντιμέτωποι με την ιστορική κατάσταση και εμβέλεια ενός εσαεί διαφεύγοντος «μιντιακού ασυνειδήτου» (Καββαθάς & Ράπτης 2010, 18). Υπ' αυτές τις συνθήκες, το κλασικό υποκείμενο της δυτικής φιλοσοφίας, εννοούμενο ως αυτόβουλο ενωτικό κέντρο και μήτρα του αναπαραστατικού στοχασμού και λόγου, αποδομείται, αναγόμενο σε μεγάλο βαθμό κατά τη μεταβιομηχανική εποχή σε έναν λειτουργικό χρήστη που διαχειρίζεται αφηρημένες συμβολοσειρές, γραφήματα και αλγόριθμους, οι οποίοι εκ των πραγμάτων «στοχάζονται» για μας, υποδηλώνοντας ότι ο δυτικός άνθρωπος δεν μπορεί εύκολα ν' αποστασιοποιηθεί από τα τεχνικά μέσα: είμαστε ήδη πάντοτε μέσα σε αυτά. Τούτο σημαίνει ότι δεν υπάρχει η δυνατότητα για «απόψεις», αφού «υιοθετώντας συνεχώς τις τεχνολογίες, συνδεόμαστε μαζί τους σαν σερβομηχανισμοί», σύμφωνα με τον Καββαθά (Καββαθάς 2012) επειδή και τα ανθρώπινα υποκείμενα κατανοούνται πλέον ως εν μέρει τεχνικά όντα. Στο πλαίσιο αυτό, ίσως μόνο η θεωρία δρώντος-δικτύου του Bruno Latour εγείρει ενστάσεις στην υπέρ το δέον έμφαση στην προθετικότητα του (πάντα ανθρώπινου) υποκειμένου (Feenberg 2023, 244), χαρακτηριστική τόσο για την κριτική θεωρία της Σχολής της Φραγκφούρτης όσο και για το πρώιμο έργο των Σπουδών Επιστήμης και Τεχνολογίας (STS), και υπό αυτή την έννοια βρίσκεται εγγύτερα στις βασικές παραδοχές της φιλοσοφίας των μέσων εφόσον εστιάζει σε μια «οντολογία του δικτύου» (Feenberg 2023, 246) που όπως θα δούμε είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα της θεωρίας των δικτύων λόγου (Diskursnetzwerke) του Kittler.

Kittler: Τεχνο-υλικά δίκτυα λόγου

Για να κατανοήσουμε τον συσχετισμό του κιτλερικού οντο-ιστορικού στοχασμού με την αρχαιολογικής υφής φουκωική ιστορικοποίηση (αρχαιολογία) οφείλουμε αρχικά να πούμε ότι με τον όρο «μέσα» ο Kittler αναφέρεται σε μηχανές, εργαλεία και άλλα πολιτισμικά τεχνουργήματα που ανέκαθεν δομούσαν τον ανθρώπινο πολιτισμό, όπως η τεχνική χειρογράφων από πάπυρο, περγαμνή ή χαρτί, η τεχνική της χαρακτηριστικής, η γουτεμβουργιανή τεχνολογία του βιβλίου, ο τηλεγράφος, το γραμμόφωνο, η φωτογραφία, ο κινηματογράφος, το ραδιόφωνο, η τηλεόραση, το βίντεο, τα νέα μέσα, κ.ά. Ειδικά με την πρόοδο στην ηλεκτρική μηχανική στα τέλη του 19ου αιώνα αναφερόμαστε σε ηλεκτρονικά κυκλώματα, ρελέ, τρανζίστορ και hardware που έχουν ως χαρακτηριστικό τους να επιτρέπουν εν γένει την επιλογή, την αποθήκευση και την παραγωγή δεδομένων και σημάτων καθώς και σε ανάλογες πολιτισμικές τεχνολογίες γραφής εν γένει, όπως ο εικονογραφικός κώδικας, ο αλφαβητικός γραμμικός κώδικας, ο κώδικας Μορς, και ο αφηρημένος κώδικας. Αυτή η κατηγοριοποίηση συνεπάγεται για τον Kittler ότι η ιστορία των μέσων διαιρείται σε δύο βασικές εποχές: τα μέσα γραφής και τα τεχνικά μέσα, εφόσον προϋποθέτει τη μετάβαση από την ενσώματη προφορικότητα στον αλφαβητισμό

και κατά συνέπεια στον εξωτερικευμένο γραπτό λόγο μέσω της εκμηχάνισής του. Αυτές οι δύο εποχές χωρίζονται περαιτέρω σε δύο ομάδες: αναλογικά μέσα, όπως χειρόγραφα και εκτυπώσεις στο πλαίσιο των μέσων γραφικής αναπαράστασης κειμενικών πληροφοριών και ψηφιακά μέσα που προϋποθέτουν τη χρήση υπολογιστή. Κατά συνέπεια, η εγγάραξη αλφαβήτου πάνω σε πηλό ή το κάψιμο δομών σε τσιπ πυριτίου αποτελούν για τον Kittler ένα πλήρες συνεχές, ενώ η συγγραφή κειμένων και η συγγραφή προγραμμάτων για υπολογιστές αποτελούν πολιτισμικά φαινόμενα της ίδιας τάξης, εφόσον και τα δυο βασίζονται στη μετατροπή του προφορικού λόγου σε σειρές *διακριτών* σημείων. Αυτά τα οπτικο-τεχνολογικά αναλογικά μέσα αποκτούν ιδιαίτερη θέση στην εξέλιξη τους εφόσον σηματοδοτούν την αρχή μιας διεργασίας που ξεκινά γύρω στο 1850 και τελειώνει με την ψηφιοποίηση και τον υπολογιστή (Kittler 2002). Τα πρωτοεμφανιζόμενα στα τέλη του 19ου αιώνα αναλογικά τεχνικά μέσα, όπως το γραμμόφωνο, επιτρέπουν σε κάποιον να επιλέξει, να αποθηκεύσει και να παράγει ακριβώς τα πράγματα που δεν θα μπορούσαν να συμπειστούν σε κάποιου είδους σημείο μέσω της παραδοσιακής γραφής (Krämer 2006, 94). Γι' αυτό, όπως διαπιστώνει η σχολιάστρια του κιτλερικού έργου, φιλόσοφος των μέσων Sybille Krämer, όταν τα αναλογικά τεχνολογικά μέσα διέρρηξαν το μονοπώλιο της συμβατικής γραφής κατέστη δυνατό να καταγραφεί και το εξωσυμβολικό ή το επέκεινα του συμβολικού, εφόσον την εποχή της γραφής μπορούσε κανείς να καταγράψει μόνο πράγματα που προϋπήρχαν ως στοιχεία του συμβολικού σύμπαντος – ή με άλλα λόγια, τα πράγματα που ήταν ήδη σημεία.

Εδώ ακριβώς εμφανίζονται οι μιντιο-ιστορικές (media-historical) και κριτικο-ερμηνευτικές (hermeneutic-critical) πτυχές του στοχασμού του Kittler, σύμφωνα με την Krämer, ο οποίος επιχειρεί συνεχώς να μιλήσει για το πεδίο των λογοτεχνικών σπουδών με τρόπο που αποφεύγει τη χρήση διακρίσεων όπως κατανόηση, ερμηνεία, νόημα, αναφορά ή αναπαράσταση, όροι που αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του λεξιλογίου της φιλολογίας, της σημειωτικής (η οποία στη σωσυριανή παράδοσή της εκπορεύεται από αυτές), καθώς και του ίδιου του φιλοσοφικού στοχασμού (Krämer 2006, 94). Το πλαίσιο αυτής της θεωρίας προσδίδει περαιτέρω σημασία στην προκλητική άποψη του Kittler ότι όλα όσα πραγματεύονται οι γλωσσικές σπουδές (συμπεριλαμβανομένης και της φιλολογίας) είναι επεξεργασία δεδομένων όπου η πρωτοκαθεδρία του δυϊσμού σημαίνουν και σημεινόμενο αρχίζει και υποσκάπτεται, καθιστώντας προφανές ότι αποσυνδέεται η θεωρία των μέσων από έναν λόγο περί των σημείων, στον οποίο ό,τι αποτελεί μέσο έχει ήδη διατυπωθεί στη γλώσσα του συμβολικού (Krämer 2006, 94). «Διαφορετικά από ότι τα σημεία, τα μέσα δεν προσεγγίζονται μέσω της κατηγορίας του νοήματος. Τα μέσα, ακριβώς όπως και το ασυνείδητο, εμφανίζονται μόνο μέσω ιχνών, τα οποία πρέπει να αποκρυπτογραφηθούν», όπως σημειώνουν οι κύριοι μελετητές του κιτλερικού έργου στην ελληνόφωνη βιβλιογραφία Διονύσης Καββαθάς και Χάρης Ράπτης

(Καββαθάς & Ράπτης 2010, 19). Γι' αυτό και σύμφωνα με την διευκρίνιση της Krämer «το μέσο δεν είναι απλώς το μήνυμα, αλλά μάλλον διατηρείται στο μήνυμα το ίχνος του μέσου» (Krämer 1998, 81). Σε περίπτωση που θα επιχειρούσαμε να εντάξουμε τη σημειωτική στη φιλοσοφία των μέσων, τότε αυτή η σημειωτική θα έπρεπε να αφορά στην υλικότητα των νοηματοπαραγωγικών φορέων και όχι στο νόημα, σύμφωνα και με τη γνωστή ρήση του McLuhan «το μέσο είναι το μήνυμα», μια σαφώς παρερμηνευμένη φράση που διαιωνίζει όμως τη συμβατική σημειωτική λογική στον κοινό δημόσιο λόγο.

Προς επίρρωση του παραπάνω ισχυρισμού οι Καββαθάς και Ράπτης αναφέρουν χαρακτηριστικά, ότι «τα μέσα παραμένουν αδιαφανή και απροσπέλαστα σε κάθε παρατήρηση πρώτου βαθμού. Δεν ακούμε τα ηχητικά κύματα αλλά τις λέξεις του συνομιλητή μας. Δεν βλέπουμε το φως αλλά ό,τι φωτίζεται. Δεν διαβάζουμε τα γράμματα του αλφαβήτου αλλά ό,τι εξιστορείται. Δεν βλέπουμε τα εικονοστοιχεία αλλά τις εικόνες. Τα μέσα καθιστούν κάτι αντιληπτό διαφεύγοντας την αντίληψή μας» (Καββαθάς & Ράπτης 2010, 19). Η αποσύνδεση της πληροφορίας από την επικοινωνία που επιφέρουν τα τεχνολογικά μέσα μάς οδηγεί ταυτόχρονα στην αποσύνδεση των μέσων από τις αδιαμεσολάβητες ανθρώπινες αισθήσεις, εφόσον η αντίληψη γίνεται μία από τις πολλές μεταβλητές που μπορούν να χειραγωγηθούν. Η πρόσβαση, αλλά και η επεξεργασία δεδομένων έχει ανάγκη πλέον για να επικοινωνηθεί από ένα περιβάλλον διεπαφής (interface), είτε πρόκειται για ένα περιβάλλον ψηφιακών «τεχνικών εικόνων» σύμφωνα με τον προσφιλή όρο του Vilém Flusser (Flusser 2008), είτε για ένα περιβάλλον κώδικα και γλώσσας προγραμματισμού. Στο πλαίσιο αυτό, η Krämer διευρύνει την παραπάνω βασική αρχή της θεωρίας των μέσων, ως προς την κοινωνικοπολιτική και ανθρωπολογική συνθήκη τους, υποστηρίζοντας ότι η τεχνολογία ευδοκμεί με το τέχνασμα του διαχωρισμού της λειτουργίας μιας μηχανής από την κατανόηση της χρήσης της (Krämer 2006, 104).

Για να γίνει κατανοητό το πώς ο Kittler αναδομεί με την έμφασή του στη χρήση του αλφαριθμητικού στην επικοινωνία τη φουκωική έννοια της κατασκευής λόγων θα πρέπει να αναφερθεί ότι η θεωρία του στηρίζεται στη θέση των επικοινωνιοθεωρητικών γραπτών του Claude Shannon, ο οποίος εξετάζει τα ανθρώπινα συστήματα επικοινωνίας, όπως τη γλώσσα, στην οικεία, καθημερινή επικοινωνία με στόχο να δείξει ότι η πληροφορία μεταδίδεται ανεξάρτητα από το νόημά της (Kittler 2002, 42· Krämer 2006, 96). Ο Shannon εννοιολόγησε την πληροφορία με μαθηματικούς όρους που εδράζονται στην ενδεχομενικότητα και στην απροβλεψιμότητα και, σύμφωνα με αυτό, αντιμετωπίζει την επικοινωνία ως ζήτημα πιθανότητας παραγωγής νοήματος εν μέσω μιας στοχαστικής αταξίας, η οποία εκφράζεται από κατανομές πιθανοτήτων ή πιθανοκρατικά υποδείγματα και όχι ως έκφραση μιας αιτιοκρατικής υφής, προδιαγεγραμμένης σημασιολογίας (Gane 2005, 26). Ο Shannon υποστήριξε ότι η πληροφορία είναι μια μετρήσιμη ποσότητα και ότι η μέτρησή

της εξαρτάται από τον βαθμό της απροβλεψιμότητας (ή πρωτοτυπίας) του μηνύματος (Moles 2005, 54, 115, 116). Μέσα από την ανάλυση του γλωσσικού συστήματος, έδειξε ότι κάθε σύστημα επικοινωνίας ισορροπεί μεταξύ της δομής (ή πλεοναστικότητας) και της ελευθερίας επιλογής (ή πληροφορίας). Η πλεοναστικότητα κάνει τη γλώσσα ή οποιοδήποτε μήνυμα πιο εύκολα κατανοητό, ενώ ένα μήνυμα χωρίς πλεοναστικότητα, με μέγιστη πληροφορία, είναι δυσκολότερο να μεταδοθεί αποτελεσματικά, καθώς ο υψηλός βαθμός πληροφορίας (ή πρωτοτυπίας) υπερβαίνει την ικανότητά μας να το κατανοήσουμε. Η επικοινωνία εξηγείται με στατιστικούς όρους, εφόσον υφίσταται όταν ένα μόνο συγκεκριμένο «μήνυμα» αναδύεται ως τέτοιο και για συγκεκριμένους λόγους από το εύρος των δυνατοτήτων που περιέχονται σε ένα σύνολο δεδομένων (data) –για παράδειγμα, όταν από το μεγάλο φάσμα αντιληπτών ακουστικών συχνοτήτων του τυχαίου θορύβου (random noise), που για τον Kittler αποτελεί το «φόντο όλων των μέσων» (Kittler 2005, 238), επιλέγεται σε έναν διάυλο επικοινωνίας μόνο ένα συγκεκριμένο εύρος έτσι ώστε αυτό να ξεχωρίζει μέσω συσχετισμού σημάτων– και επομένως να δύναται να φέρει πληροφορία – για παράδειγμα, κάθε φορά που ακούμε μια φωνή από την άλλη άκρη του τηλεφώνου. Αυτή είναι και η βασική θέση του Shannon, η οποία, βέβαια, προοικονομεί μια βασική παραδοχή της φιλοσοφίας των μέσων, ότι η συγκρότηση των μέσων ως τέτοιων δεν αποτελεί εγγενή αξία τους, αλλά προκύπτει μόνο εντός και διαμέσου της διαδικασίας μετάδοσης/μεσολάβησης/μεσιτείας κάποιου μηνύματος (βλ. Margreiter 2023, 164). Δίνοντας προτεραιότητα στην ανάλυση της τεχνολογίας μετάδοσης του μηνύματος έναντι της ερμηνείας του περιεχομένου του και ακριβώς εφόσον η πληροφορία είναι μαθηματικής τάξης, κάθε μήνυμα δύναται να αναδιαμορφώνεται συνεχώς ως προς τη μιντιακή του κατάσταση – αυτό που πλέον κάνει κάθε υπολογιστής.

Ο Lacan, έτερος συνδιαμορφωτής της κιτλερικής θεωρίας (Καββαθάς & Ράπτης 2010), έθεσε τα παραπάνω ως συσχετισμό του υποκειμένου με ατέρμονες και ρευστές νοηματικές αλυσίδες μέσα στις οποίες βρίσκεται το κάθε υποκείμενο, έτσι ώστε το νόημα να δημιουργείται όπου το σημαίνουν συνδέεται με το σημαίνόμενο, τουλάχιστον στιγμιαία, κάτι που ο Lacan ορίζει με τον ευφάνταστο όρο «point de capiton». Ο όρος υποδηλώνει εκείνο το σημείο όπου η βελόνα ενός στρωματοποιού κάνει μια συρραφή για να αποτρέψει την άμορφη μάζα του γεμίσματος ενός στρώματος από το να κινείται (Bowie 1991, 74) και προφανώς ερείδεται στη βασική αρχή ότι ο ανθρώπινος λόγος εμπεριέχει την αντίφαση του νοήματος και δεν αφορά σε μια μονοσήμαντη συνάρτηση της λέξης με την έννοια, εφόσον η σχέση σημαίνοντος και σημαίνόμενου είναι «αυθαίρετη» όπως έχει αποδείξει η δομική γλωσσολογία και η επιστήμη της σημειωτικής με επιφανέστερο ιδρυτή και εκπρόσωπό της τον γλωσσολόγο Ferdinand de Saussure. Στο κιτλερικό έργο, αυτή η γλωσσολογική αρχή απροσδιοριστίας του νοήματος συνδέεται τόσο με την αρχή της ενδεχομενικότητας της πληροφορίας στον Shannon, όσο και με τη λακανική σημασιολογία του καταστατικά μη ολοκληρωμένου υποκειμένου, εφόσον

στους μηχανισμούς φαντασιακο-συμβολικής συγκρότησής του ελλοχεύει πάντα το Πραγματικό (le Réel) – δηλαδή, το καθαυτό αδιαφοροποίητο, αυτό που βρίσκεται εκτός της γλώσσας και αντιστέκεται απόλυτα σε κάθε συμβολοποίηση (Μήτρου 2024, 21). Γι' αυτό και η κιτλερική αξιοποίηση των θεωριών του Shannon συνάδει με τον εξίσου σημαντικό για την κατανόηση του έργου του συσχετισμό με τις τοποθετήσεις του Jacques Derrida που καταδεικνύουν ότι η γλώσσα ως τέτοια λειτουργεί μέσα από δίπολες αντιθέσεις αναδεικνύοντας ότι αυτές οι αντιθέσεις παρέχουν την εκάστοτε σημασία στον λόγο.

Η παραπάνω πρωτοποριακή τοποθέτηση του Kittler να διαχωρίσει τον λόγο από τα υποκειμενά του, έγκειται επομένως και στον κριτικό εναγκαλισμό του με το έργο του Foucault, ακριβώς, εφόσον και για τον Foucault, η διαδικασία εξανθρωπισμού είναι πρωτίστως ένα ιστορικό γεγονός, το οποίο, όμως –και εδώ έγκειται η κιτλερική καινοτομία– διαμορφώνεται μιντιακά, δηλαδή εν μέσω δικτύων τεχνικών και θεσμών καθώς, σύμφωνα με τον Kittler, «τα μέσα ορίζουν την κατάστασή μας» (Kittler 2005, 9). Ακόμα και αν για τον Kittler ο Foucault είναι ένας επιδραστικός πρώιμος μελετητής στη φιλοσοφία των μέσων, εφόσον αποφαίνεται ότι ο «τεχνο-επιστημονικός κόσμος [...] είναι ο μοναδικός μας κόσμος» (Καββαθάς & Ράπτης 2010, 15), του επιρρίπτει μια αστοχία. Σύμφωνα με τον Kittler, ο Foucault εμμένει (τουλάχιστον στο κύριο μέρος του έργου του) σε λογοκεντρικά εστιασμένες ερμηνείες του κόσμου αυτού στην προσπάθειά του να ιστορικοποιήσει αρχαιολογικά «το καντιανό πρόγραμμα της κριτικής των συνθηκών και των όρων δυνατότητας της γνώσης» (Λάγιος 2020, 28). Επιδιώκοντας να αναθεωρήσει την παγιωμένη σχέση του φουκωικού στοχασμού με τη γλώσσα, ο Kittler αναδεικνύει μέσα από τη σύνδεσή του με τον κόσμο των μηχανών αυτό που ερμηνεύθηκε ως το παραμελημένο ζήτημα στη σκέψη του Foucault, δηλαδή το ότι η ανάλυση του ρηματικού λόγου (discourse) παραμένει μια κομψή έκφραση της «παλαιάς ευρωπαϊκής εποχής» που υπόκειται στην αλφαβητική γραφή (Krämer 2006, 97· Kittler 2005, 17).

Σύμφωνα με το ιστορικο-μιντιο-τεχνολογικό ερμηνευτικό μοντέλο μπορούμε να ισχυριστούμε, επομένως, ότι μέχρι και τα τέλη του 19ου αιώνα, το αρχείο της γνώσης και της εμπειρίας μας, ή με άλλα λόγια η φουκωική γνώση/εξουσία –όπου η εξουσία χρησιμοποιεί τη γνώση και την αναπαράγει διαμορφώνοντάς την όμως ταυτόχρονα σύμφωνα με τις δικές της προθέσεις– ήταν δομημένο κυρίως με οπτικογλωσσικό ή σημειωτικό τρόπο (πρβλ. Λάγιος 2020, 32). Εξάλλου, το φουκωικό αρχείο είναι ουσιαστικά ισοδύναμο με μια βιβλιοθήκη, έναν τόπο συλλογής εκτυπωμένων κειμένων μνημειακής κλίμακας, της οποίας η εμβληματική εκδοχή να είναι η *Εγκυκλοπαίδεια* των Diderot και d'Alembert, δηλαδή εκείνο το νεωτερικό Βιβλίο των Βιβλίων που θέλει να συνοψίσει όλη την διαθέσιμη γνώση στην κορύφωση της εποχής της τυπογραφίας – το έτος 1800 σύμφωνα με την τυπολογία του Kittler και του «Γαλαξία του Γουτεμβέργιου» σύμφωνα με την τυπολογία του McLuhan. Και όμως, αυτή η μορφή δημιουργίας αρχείου δεν είναι σε καμία περίπτωση το μόνο δυ-

νατό δίκτυο λόγου (Kittler 1990, 369· Krämer 2006, 97). Από αυτή την άποψη, και όπως χαρακτηριστικά διαπιστώνει η Krämer, είναι απολύτως λογικό ότι οι ιστορικές αναλύσεις του Foucault τελειώνουν το 1850 –το έτος 1900 σύμφωνα με την τυπολογία του Kittler και του «Γαλαξία του Marconi» σύμφωνα με την τυπολογία του McLuhan– δηλαδή την περίοδο εμφάνισης των νέων τεχνολογικών μέσων, όπως η φωτογραφία, ο φωνόγραφος και ο βωβός κινηματογράφος, εφόσον τότε ξεκινά και ο τεχνολογικός μετασχηματισμός τους (Kittler 1985). Αναλόγως και οι Καββαθάς και Ράπτης επισημαίνουν, ακολουθώντας τον κιτλερικό στοχασμό, ότι μετά από αυτήν την ημερομηνία, «μπορούμε να πούμε ότι όλα τα αρχεία είναι με τράπεζες δεδομένων, αλλά όχι και όλες οι τράπεζες δεδομένων αρχεία, δηλαδή βιβλία στα οποία προσφεύγουν αναγνώστες» (Καββαθάς & Ράπτης 2010, 21). Η χαρακτηριστική για τον πολιτισμικό ουμανισμό ηγεμονία της ανάγνωσης ως ο μόνος τρόπος πρόσβασης στη γνώση καταλύεται. Αποτέλεσμα αυτού είναι ότι τα μέσα δεν συνδέονται πλέον άμεσα με τα σημεία, την επικοινωνία ή, ακόμη και με την πληροφορία, αλλά μάλλον με τα μετρήσιμα «δεδομένα», με άλλα λόγια με τους υλικούς «φορείς» της πληροφορίας (Krämer 2006, 97). Τα τεχνολογικά μέσα είναι αυτά που καθιστούν προσβάσιμες τις διαδικασίες συσσώρευσης, αποθήκευσης και χειρισμού πληροφοριών, διαδικασίες που παράγονται από τη φύση των δεδομένων και ήταν προηγουμένως (στο πλαίσιο του αλφάβητου) άγραφες καθώς διέφυγαν από το «πλέγμα του συμβολικού» (Kittler 2005, 24).

Μια σημαντική επιπλέον συνιστώσα στον στοχασμό του Kittler, η οποία συνδέεται με τον φουκωκικό στοχασμό και θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε τη σημασία της υλικο-τεχνικής ερμηνείας της έννοιας του αρχείου που επιχειρεί ο Kittler, είναι η έννοια του χώρου. Σύμφωνα με την Krämer, τα μέσα είναι οι «χώροι» στους οποίους μεταδίδονται, αποθηκεύονται, και αναπαράγονται δεδομένα, είναι «οι τόποι παραγωγής δεδομένων [the production sites of data]» (Krämer 2006, 98), ενώ όπως επισημαίνει ο Ernst, «η διάθεση πληροφοριών αφορά στην ποσοτικοποίησή τους. Στην εποχή των ηλεκτρονικών υπολογιστών, τα κείμενα έχουν γίνει μετρήσιμα. Τα κβάντα τους δεν εκφράζονται πλέον σε σελίδες ή λέξεις, αλλά σε χαρακτήρες» (Ernst 2000, 51). Αυτοί οι ποσοτικοποιημένα μετρήσιμοι τόποι παραγωγής δεδομένων είναι, σύμφωνα με τον Kittler, τα «δίκτυα λόγου [Diskursnetzwerke / discourse networks]», τα δίκτυα θεσμοθετημένων τεχνικών που προεπεξεργάζονται –και μάλιστα πριν την οποιαδήποτε σκέψη περί απόδοσης νοήματος ή όχι στα δεδομένα– το τι θα θεωρηθεί «δεδομένο» (data) σε μια συγκεκριμένη ιστορική εποχή (Krämer 2006, 98). Η απλή καθημερινή εμπειρία το επιβεβαιώνει: η ποσότητα των διαθέσιμων δεδομένων διαμορφώνεται από τη χωρητικότητα αποθήκευσης των μεγάλων εταιριών (data centers) ενώ οι αλγόριθμοι της Google διαμορφώνουν μέσω αποκλεισμού το τι θα γίνει κατανοητό ως δεδομένο από τον χρήστη της εκάστοτε εφαρμογής. Είναι σαφές ότι η ικανότητα αποθήκευσης και διαχείρισης δεδομένων κυρίως από ιδιωτικές εταιρείες αποκτά στην ψηφιακή εποχή άμεσο πολιτικό πρόσημο.

Ακόμα και αν τα τεχνικά μέσα ονομάζονται από τον Kittler «λογοθετικότητες [discursivities]» ή «διατάξεις [dispositives]» (Kittler 1985, 358) της εξουσίας, απέχουν ταυτόχρονα σημαντικά από τη σκέψη του Foucault εφόσον δεν συνδέονται με αυτόνομους λόγους αλλά με δίκτυα ποσοτικοποίησης του λόγου, υπονοώντας κατ' αυτόν τον τρόπο την ύπαρξη ενός τρόπου οργάνωσης του λόγου ανώτερης τάξης, που για τον Kittler, δεν είναι άλλος από τους υλικούς φορείς, δηλαδή, η τεχνο-υλική υποδομή και η λογική οργάνωσης των δεδομένων που μόνο με την εμπλοκή κάποιου χρήστη τους δύνανται να γίνουν, σε δεύτερο στάδιο, αντικείμενο επεξεργασίας στο πλαίσιο λογοθετικών λειτουργιών. Κατά συνέπεια όταν ο Ernst διατείνεται ότι η φουκωική αρχαιολογία της γνώσης είναι κατά βάση μια αρχαιολογία των μέσων, αναφέρεται ορθά στη «γένεση των επιστημών πολιτισμού εν είδει επιστημών τεκμηρίωσης [Kultur- als Dokumentationswissenschaften] στο πλαίσιο των θεωρητικών τοποθετήσεων των σημειωτιστών Yuri Lotman και Boris Uspensky», συνηγορώντας κατ' αυτό τον τρόπο υπέρ μιας διαφορετικής «αισθητικής των δεδομένων [Datenästhetik]», όπου «τα δεδομένα λειτουργούν ως τα μικρότερα υπάρχοντα μνημεία – ή ιδωμένα από ιστορική οπτική, ως νοηματικά σήματα εν μέσω αφηγηματικών και ερμηνευτικών πλαισίων ή σήματα που πρέπει να πληρωθούν με νόημα, δηλαδή, [να γίνουν] πληροφορίες» (Ernst 2000, 27, 29, 29). Εφόσον η κουλτούρα είναι «μια λειτουργία των συσσωρευτών της, δηλαδή των φορέων μνήμης [Gedächtnisagenturen]» (Ernst 2000, 29), τότε και τα δίκτυα λόγου εν είδει «μνημείων», σύμφωνα με την διατύπωση του Ernst, είναι χωρικά. Για να γίνουν κατανοητά ως τέτοια, όπως αναφέρει και η Krämer, θα πρέπει να ιδωθούν στο πλαίσιο των διακριτών μαθηματικών (η βάση ανάπτυξης των ψηφιακών υπολογιστών οι οποίοι λειτουργούν σε διακριτά βήματα και αποθηκεύουν τα δεδομένα τους σε διακριτά bits), που αφορούν σε δομές που είναι θεμελιωδώς διακριτές αντί για συνεχείς. Γι' αυτό ο Kittler θεωρεί την αλφαβητική γραφή ως την πρώτη τεχνική της «απόδοσης ενός χώρου σε κάθε στοιχείο της χρονικής σειράς της αλυσίδας του λόγου» (Kittler 1993, 182), ο οποίος λειτουργεί μόνο σε συνάρτηση με την επινόηση των ενδιάμεσων κενών – η επιστήμη της επιγραφικής διαπιστώνει αυτή τη σημαντική ιστορική μετάβαση από το ενιαίο και χωρίς κενά κείμενο στο νεωτερικό σύστημα γραφής με ενδιάμεσα κενά. Όπως επισημαίνει η Krämer, είναι «το γλωσσικό φώνημα και το μουσικό διάστημα, τα οποία αποτελούν για τον Kittler τα θεμελιώδη στοιχεία που δημιουργούν το δίκτυο της αλφαβητικής τάξης» (Krämer 2006, 101). Επομένως και σε αντίθεση με τις παραδοσιακές αναφορές στην κοσμογονική τομή του «Γουτεμβέργιου Γαλαξία» που συναντάμε σε όλες σχεδόν τις αναλύσεις της ιστορίας των μέσων, ο Kittler θεωρεί ότι η πραγματική, σημαντική τομή δεν είναι τόσο η εφεύρεση της τυπογραφικής μηχανής όσο η μετάβαση από τον πάπυρο στον κώδικα, τη συλλογή χειρογράφων με τη μορφή βιβλίου. Ένας πάπυρος πρέπει να ξετυλίγεται με δύο χέρια όταν διαβάζεται. Είναι έτσι σχεδόν αδύνατο να φτάσει κανείς μπροστά ή να πάει πίσω, ή, με

άλλα λόγια, να παρεκκλίνει από την διαδοχική σειρά του υλικού. Ο κώδικας στον οποίο μπορεί κανείς να ξεφυλλίσει το κείμενο μετατρέπει πρώτα τους χρονικούς χώρους του υλικού σε εξατομικευμένους και ανιχνεύσιμους χώρους στο κείμενο, μια «τεχνική» που εδραιώνεται, αργότερα, με την τυπογραφική διαρρύθμιση της σελίδας (Krämer 2006, 100· Kittler 1993, 183, 184). Ο αναγνώστης του Kittler δεν αναγιγνώσκει αλλά σαρώνει οπτικά (scan) το κείμενο αποτελούμενο από διακριτά ίχνη, δηλαδή γράμματα και κενά. Η μετέπειτα μετάβαση στα διακριτά κινηματογραφικά πλάνα, στα αναλογικά τηλεοπτικά σήματα (με τα γνωστά πρότυπα έγχρωμης εικόνας PAL, SECAM και NTSC) και αργότερα στον ψηφιακό κόσμο, είναι, ήδη, προδιαγεγραμμένη στον κώδικα, εφόσον, μέσω αυτού του είδους χειραγώγησης, δηλαδή, της σάρωσης σημείων λειτουργεί, όπως διαπιστώνει η Krämer, και η ψηφιακή “ανάγνωση” στην ψηφιακή παραγωγή (Kittler 1993, 102· Cavell 2016, 50). Για παράδειγμα ήδη με τις χρονοφωτογραφίες του Eadweard Muybridge και του Étienne-Jules Marey κατά τον 19ο αιώνα ήμασταν σε θέση να παρατηρούμε τις φάσεις της κίνησης και τις μεταξύ τους σχέσεις, ενώ με τα 24 καρέ ανά δευτερόλεπτο του κινηματογράφου να αναδημιουργούμε την ψευδαίσθηση της κίνησης και της παρουσίας. Την ίδια περίπου εποχή το τυπογραφικό ποίημα (poème typographique) με τίτλο *Un coup de dés jamais n'abolira le hasard* (1897) του Stéphane Mallarmé όπου η οπτική διαρρύθμιση της σελίδας με διαφορετικά στοιχεία και περιθώρια ανάμεσά τους, νοηματοδοτεί το κείμενο με διαφορετικό τρόπο από τον συμβατικό, καθιστώντας το μια εύληπτη εκδοχή της αξιωματικής του Kittler (Kittler 1993, 187). Και σίγουρα δεν είναι τυχαίο, ότι πρόκειται για ένα ποίημα που ασκεί έντονη κριτική εναντίον της πρωτοκαθεδρίας του κειμενικού νοήματος, αλλά και της οποιασδήποτε φιλοσοφικής οντολογίας που εκκινεί από αυτή την πρωτοκαθεδρία. Πρόκειται για μια διεργασία που ξεκινά με τη γραφή, καθώς και όπως σημειώνει ο Ernst, «η αρχειοθέτηση της φωνής είναι επομένως αυτό που ήταν πάντα ως *archi-trace* με την έννοια του Derrida: γραφή, δηλαδή αναγνώσιμη» (Ernst 2000, 27).

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, μπορούμε να πούμε ότι στη θεωρία του Kittler τα χωρικά δίκτυα λόγου απαιτούν την ύπαρξη (αναλογικών) καναλιών ή (ψηφιακών) διεπαφών καθώς και των ανάλογων θεσμών που τα υποστηρίζουν (από τα σχολεία και τους εκδοτικούς οίκους πριν την εκμηχάνιση έως τις σύγχρονες πολυεθνικές εταιρείες ψηφιακής τεχνολογίας) ως οι μόνοι διαμορφωτές υποκειμένων. Η ιδέα του Kittler να ανακατασκευάσει την ιστορία των μέσων ως μια αρχαιολογία δικτύων τεχνικών και θεσμών (Mersch 2006, 189) υποβάλει τη μεθοδολογική εγγύτητα με το φουκωικό έργο που εστιάζοντας στην έννοια της διάταξης διερευνά την πειθαρχικοποίηση (disciplinarisation) του κοινωνικού βίου μέσω θεσμικά εδραιωμένων τεχνολογιών εξουσίας διασαφηνίζοντας, έτσι, ότι η ύστερη θεωρία του Foucault διαπλέκεται με τις παραπάνω τοποθετήσεις του Kittler.

Foucault: Μη-λογοθετικές διατάξεις

Ακριβώς την περίοδο της μετάβασης στην κοινωνία του βιοπολιτικού ελέγχου και τον εκ νέου στοχασμό περί των διαδικασιών υποκειμενοποίησης (*assujettissement*) εμφανίζεται στον ύστερο φουκωκικό λόγο και η έννοια της διάταξης, η οποία εντάσσει τα τεχνήματα στο σύμπαν της εξουσίας/γνώσης. Αν και ποτέ ο Foucault δεν προχώρησε σε έναν πλήρη ορισμό της συγκεκριμένης έννοιας, προσφέρει έναν πρώτο ορισμό της σε μια συνέντευξή του το 1977 (Foucault 1977). Συνοψίζοντας τα κύρια σημεία, η φουκωκική διάταξη: (α) αποτελείται από λογοθετικά και μη-λογοθετικά στοιχεία, (β) είναι το *δικτυο* το οποίο εγκαθιδρύεται μεταξύ αυτών των στοιχείων και (γ) είναι είδος *σηματισμού* ο οποίος σε μία συγκεκριμένη ιστορική στιγμή, είχε ως ουσιαστική λειτουργία του να ανταποκριθεί σε μια *επείγουσα ανάγκη* [*urgence*]. Συνεπώς η διάταξη έχει μια λειτουργία εξαιρετικά στρατηγική. Και καταλήγει: «Η διάταξη είναι, λοιπόν, το εξής, ένα σύνολο στρατηγικών των σχέσεων ισχύος το οποίο υποστηρίζει και υποστηρίζεται από συγκεκριμένους τύπους γνώσης» (Foucault 1994, II: 299–300). Επομένως, η προβληματική του Foucault για τη σύγχρονη «καθοδηγητική εξουσία» (*gouvernementalité*), ένας άλλος τρόπος να μιλήσει κανείς για την εξουσία/γνώση, είναι συνυφασμένη με την έννοια της διάταξης, αν και ομολογουμένως ο Foucault δεν επιχείρησε να ασχοληθεί με περιπτώσεις μελέτης, πέρα από τα δύο βιβλία της «γέννησης», τη γέννηση της φυλακής και τη γέννηση της κλινικής. Είναι χαρακτηριστικό όπως αναφέρει ο John Rajchman, ότι οι αφηγήσεις αυτές συνδέονται άμεσα όχι μόνο με λόγους, αλλά με αντικείμενα, όπως για παράδειγμα, το ικρίωμα εκτέλεσης του Damiens, τα ιαματικά λουτρά του Pomme, το πτωματικό υλικό στις ιατρικές πραγματογνωμοσύνες του Bayle και φυσικά, κτήρια, χαρακτηριστικότερο και δημοφιλέστερο εκ των οποίων είναι το Πανοπτικό αναμορφωτήριο του Bentham. Ο Rajchman επεξηγεί την τοποθέτησή του: «Και στις δύο περιπτώσεις [μελετών] έχουμε εικόνες όχι απλά του πώς έμοιαζαν τα πράγματα, αλλά του πώς τα πράγματα έγιναν ορατά [*visible*], του πώς τα πράγματα αποδόθηκαν στο βλέμμα μας, του πώς “δείχτηκαν” στη γνώση ή στην εξουσία – δύο τρόποι με τους οποίους τα πράγματα έγιναν αντικείμενα θέασης [*seeable*]» (Rajchman 1988, 91). Επομένως, καθίσταται σαφές, ότι η επιστημολογία του Foucault είναι βαθιά «οφθαλμολογική» (Flynn 1993), ενώ στο σημείο αυτό εντοπίζεται η πρώτη μετατόπιση του λογοκεντρικού μοντέλου. Όντως ο Foucault δύναται να ιδωθεί ως ιστορικός «ορατοτήτων [*visibilités*]» σύμφωνα με την τοποθέτηση του Gilles Deleuze, ο οποίος αναφέρει χαρακτηριστικά ότι το βλέμμα στο έργο του Foucault και η συζήτηση περί του οράν, αποτελούν σταθερή και κεντρική συνιστώσα όχι μόνο των ιστορικών θεωρήσεών του αλλά και της μεθοδολογικής σκέψης του εν γένει (πρβλ. Deleuze 1988, 57).

Ωστόσο, αυτή η παραδοχή έχει σημαντικές επιπτώσεις στο πώς εννοιολογείται το φουκωκικό αρχείο, όταν, πλέον, η πρόσβαση σ' αυτό δεν γίνεται με την

ικανότητα της ανάγνωσης που προϋποθέτει νοητική εμπλοκή, αλλά της συλλογής και συγκριτικής έκθεσης και θέασης τεκμηρίων (πρβλ. Panagia 2019). Κάποιος μπορεί να αποκτήσει γνώσεις σχετικά με τις λογοθετικές πρακτικές, οι οποίες μεταλλάσσονται, διασταυρώνονται, και καθίστανται ενεργούμενα πειθάρχησης, εφόσον ορίζουν και δημιουργούν αντικείμενα γνώσης μέσα από την περιγραφή και ερμηνεία ενός άλλου τύπου αποφάνσεων (époncsés), τις οποίες μπορούμε να ονομάσουμε “εξεικονιστικές” όπως διαγράμματα, γραφήματα, αρχιτεκτονικά σχέδια, τεκμηριωτικές εικόνες κ.ά. Επομένως το υλικό του Foucault στην αφήγησή του για όψεις της ιστορίας των θεσμών σχετικών με την τρέλα και το έγκλημα (ψυχιατρεία, νοσοκομεία, φυλακές, αναμορφωτήρια), των αντίστοιχων πρακτικών (ψυχιατρικές και ποινικές πραγματογνωμοσύνες, διαχείριση της σεξουαλικότητας), καθώς και συμβάντων ιδιάζοντος ενδιαφέροντος (όπως περιπτώσεις αμφισβήτησης των νόμων και των θεσμών που συνδέονται με τα παραπάνω) αφορά άμεσα σε μια νέου είδους πρόσβαση στα δεδομένα, η οποία λειτουργεί με «μηχανικό τρόπο» και επέκεινα κάθε ανάγνωσης ή αισθητικής κρίσης – το άλλοτε φουκωικό αρχείο σαρώνεται πλέον οπτικά. Η αυτοματοποίηση και εκμηχάνιση της πρακτικής της σάρωσης, η οποία θα οδηγήσει στα μέσα του 20ού αιώνα σε πρακτικές αναγνώρισης μορφής (pattern recognition) όπως σαφώς διαπιστώνει ο Kittler (Kittler 2010, 82, 92) –στη βάση της οποίας αναπτύχθηκε και η σύγχρονη Τεχνητή Νοημοσύνη (TN) (Pasquinelli 2023, 14, 15)– ήταν φυσικό επακόλουθο. Εφόσον η φουκωική θεωρία συνιστά ένα σώμα τεκμηρίων, συσχετιστικών παραλληλισμών, συγκρίσεων και αφηγήσεων ρήξης, τα *ίχνη* των πραγμάτων (γραφιστικά, οπτικο-ηλεκτρονικά και ψηφιακά) προσλαμβάνουν μιντιακό πρόσημο δρώντας επέκεινα λογοθετικών πρακτικών, έτσι ώστε η αρχαιολογία της γνώσης να δύναται να αναδιατυπωθεί ως αρχαιολογία των τεχνομιντιακών διατάξεων.

Σύμφωνα με τον Sverre Raffnsøe, «με τον όρο διάταξη, ο Foucault αντιλαμβάνεται πρώτα το σχέδιο μιας διάταξης της “ύλης” που διανέμει μια σειρά από στοιχεία σε μια αμοιβαία σχέση φέρνοντάς τα σε επαφή. Θα μπορούσαμε, για παράδειγμα, να δούμε έναν οργανισμό, έναν ιστότοπο στο Διαδίκτυο ή έναν κυβερνοχώρο ως μια ορισμένη διάταξη ή διευθέτηση που τοποθετεί μια σειρά στοιχείων σε σχέση μεταξύ τους. Η διάταξη είναι επομένως μια σχεσιακή οντότητα που ξεχωρίζει ακριβώς χάρη σε μια σαφώς καθορισμένη σχέση μεταξύ των απομονωμένων μερών της. Η διάταξη είναι μια οργάνωση, μια διευθέτηση ή ένα δίκτυο» (Raffnsøe 2008, 58· πρβλ. Foucault 1977, 63). Επομένως, η χρήση της έννοιας της διάταξης στον ύστερο Foucault είναι απόρροια μιας μεθοδολογικής αναγκαιότητας να οριστεί εκ νέου και με λειτουργικό τρόπο η χρήση του αρχείου εν μέσω πρωτόκολλων που έχουν οργανωτικό πρόσημο και άπτονται υλικότητων.

Μέσω της ευρετικής έννοιας της διάταξης η φουκωική αρχαιολογία της γνώσης γίνεται κατανοητή ως κιτλερική αρχαιολογία των μέσων, δεδομένου ότι η *épistémè* επικαθορίζεται από τη μιντιακή κατάσταση της συναλλαγής μας με τεχνήματα και όχι μόνο μέσω λογοθετικών πρακτικών. Για τον Kittler

οι επιστημολογικές διαμορφώσεις που δημιουργούνται από αντίστοιχα τεχνικά (και όχι γλωσσικά) *a priori*, είναι αυτές που λειτουργούν ως τα δυναμικά πλαίσια (ή διατάξεις) κάθε εμπειρίας και διαμεσολάβησης. Η συνείδηση στο πλαίσιο της αναμόρφωσης της φουκωικής *épistémè* από τον Kittler καθορίζεται από τις πολιτισμικές-μιντιακές τεχνολογίες και τις (προφανώς ιστορικά εδραιωμένες) εξελίξεις των ίδιων των «συσσωρευτών πληροφορίας». Έτσι ο Kittler προχωρά στην αναδιαμόρφωση αυτού του αρχείου διαχωρίζοντας την ιστορία σε τρεις διακριτές τεχνολογικές εποχές, ή «συστήματα εγγραφής [Aufschreibesysteme]», αυτό του 1800, του 1900 και του 2000. Σε κάθε περίπτωση, οι πολιτιστικές συμπεριφορές και πρακτικές ανά εποχή χαρακτηρίζονται από ένα κορυφαίο/καθοδηγητικό μέσο: (α) γραφή και βιβλίο, (β) φωτογραφία, γραμμόφωνο, γραφομηχανή και κινηματογράφος και (γ) ηλεκτρονικός υπολογιστής – το κατά τον Kittler απόλυτο μέσο που λειτουργεί σε συνδυασμό με την ανάπτυξη καιρικών τεχνολογιών της τρίτης βιομηχανικής επανάστασης, όπως του τρανζίστορ το 1947 και του οπτικού ενισχυτή (optical amplifier) το 1957. Όλα τα παραπάνω γίνονται κατανοητά ως εκείνα τα τεχνικά μέσα που διαμορφώνουν τα τεχνικά *a priori* εν μέσω διαφορετικών φάσεων της *épistémè*.

Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο Ernst, η φουκωική έννοια της αρχαιολογίας «δεν πρέπει να θεωρηθεί μόνο ως μεταφορικό εφέ της αρχαιολογικής εργασίας, αλλά ορίζει ότι ο Foucault δεν γράφει (εξωγενώς) *επί* της αποθηκευμένης γνώσης, αλλά γράφει (ενδογενώς) σε σχέση με την δόμησή της μέσω της αποθήκευσής της, λαμβάνοντας υπόψη τον συσσωρευτή αυτής της μνήμης, δηλαδή, το αρχείο» (Ernst 2000, 52). Λαμβάνοντας αυτό υπόψιν, η κιτλερική φιλοσοφία των μέσων συμπεριλαμβάνει και την υλικο-τεχνική *φύση* της αλληλεπίδρασης λογοθετικών και μη-λογοθετικών (εξωγλωσσικών) πρακτικών που διέπονται από τις υλικότητες όχι μόνο των αναλογικών μέσων (βιβλιοθήκες και αναλόγια), αλλά και των ηλεκτρο-οπτικών και ψηφιακών μέσων (από τον φωνόγραφο και την τηλεόραση έως τον υπολογιστή). Αν και για τον Foucault, τα μέσα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Kittler, έπαιξαν μόνο υποτυπώδη ρόλο στην διαμόρφωση της θεωρίας του, παρ' όλα αυτά, αυτού τους είδους η αναφορά σε μη-λογοθετικά στοιχεία η οποία πραγματώνεται με την επινόηση του όρου διάταξη, θα πρέπει να γίνει κατανοητή ως υπόρρητη παραπομπή στην διαμεσικότητα και την ανάγκη ύπαρξης μιας θεωρίας των μέσων και στο φουκωικό έργο. Η έννοια της διάταξης προσδιορίζει ακριβώς αυτό το σύνολο υλικών, τεχνολογικών και συγκεκριμένων χρονικών και ιστορικά προσδιορισμένων συνθηκών, οι οποίες δρουν επέκεινα των υφιστάμενων λογοθετικών πρακτικών, και ευθύνονται για την διαμόρφωση διαφορετικών *προ-οπτικών*. Αναλόγως και ο Siegfried Jäger υποστηρίζει ότι επέκεινα λογοθετικών πρακτικών, υπάρχουν και «εξαντικειμενοποιήσεις [Vergegenständlichungen]» στις οποίες προσδίδεται μια υλική ιδιότητα που παίζει σημαντικό ρόλο στην επακόλουθη παραγωγή καθεστώτων αλήθειας (Jäger 2001, 38). Η αλληλεπίδραση αυτών των αντικειμενικών/υλικών οντοτήτων ή «εξαντικειμενοποιήσεων» με υφι-

στάμενες λογοθετικές πρακτικές συνιστούν, σύμφωνα με τον Jäger, τη βάση εδραίωσης της φουκωικής θεωρίας της διάταξης. Η σημαντική διαπίστωση του άρθρου είναι ότι η έννοια αυτή δεν αφορά ούτε στην υλικότητα ούτε στην παραστασιμότητα, στη συμβολοποίηση της μεσολαβητικής διαδικασίας, αλλά στην τελεστικότητα (Operativität) της (πρβλ. Mersch 2006, 14) καθιστώντας την έτσι μια καταγωγική έννοια στο πλαίσιο της φιλοσοφίας των μέσων. Και όπως ορθώς επισημαίνει ο Raffnsøe η διάταξη δεν είναι ποτέ στατική, αλλά εισέρχεται σε ανταλλαγή με άλλες οντότητες, αποτελώντας έτσι διαμεσολαβητή για άλλες διατάξεις (Raffnsøe 2008, 58).

Το ότι η έννοια της διάταξης είναι κεντρικής σημασίας για την κατανόηση του φουκωικού έργου εν είδει φιλοσοφίας των μέσων αποδεικνύει και ο φιλόσοφος Giorgio Agamben, ο οποίος προχωρά στην ερμηνεία του όρου διάταξη παραθέτοντας τον ορισμό της λέξης στα γαλλικά και στην οποία διακρίνονται τρεις σημασίες: «(α) Μια νομική σημασία με τη στενή έννοια: “Διάταξη είναι το μέρος μιας δικαστικής απόφασης που περιέχει την κρίση-απόφαση [διατακτικό] διακριτά από την αιτιολογία [αιτιολογικό]”. Πρόκειται για το μέρος εκείνο της δικαστικής κρίσης, η εντός νόμου έννομη συνέπεια, το οποίο αποφασίζει ή διατάσσει· (β) Μια τεχνολογική σημασία: “Ο τρόπος με τον οποίο διατάσσονται τα μέρη μιας μηχανής ενός μηχανισμού και, κατ’ επέκταση, ο ίδιος ο μηχανισμός”. (γ) Μια στρατιωτική σημασία: “Το σύνολο των μέσων που οργανώνονται σύμφωνα με ένα σχέδιο”» (Αγκάμπεν 2020, 133). Και ο φιλόσοφος καταλήγει ότι και οι τρεις αυτές σημασίες του όρου είναι παρούσες στη φουκωική του χρήση. Ειδικότερα ο Agamben αναφέρει ότι για την αναλυτική της εξουσίας, η έννοια της διάταξης θα πρέπει αναμφίβολα να γίνει κατανοητή ως τεχνικός όρος αποφασιστικής σημασίας όσον αφορά τη στρατηγική σκέψης του Foucault (Αγκάμπεν 2020, 7). Αν επανέλθουμε στην τριπλή ερμηνεία που παραθέτει ο Agamben, τότε γίνεται σαφές κάτι που θα αποκτήσει ιδιαίτερη σημασία κατά την διάρκεια της εξέλιξης της επιχειρηματολογίας που επιδιώκεται στο πλαίσιο του παρόντος άρθρου, δηλαδή η αναφορά στην υλικότητα των τεχνημάτων ή τεχνικών μέσων που διαμορφώνουν μια διάταξη. Ο Agamben βάζει στο κέντρο της συζήτησης την έννοια της τεχνομιντιακής διάταξης σε αναλογία με το έργο του Kittler, όταν διαπιστώνει ότι με το «στυλογράφο», το «γράψιμο», τον «υπολογιστή», το «κινητό τηλέφωνο» και φυσικά τη «γλώσσα» απαριθμούνται φαινόμενα που σχετίζονται με την επικοινωνία και τα τεχνικά μέσα (Αγκάμπεν 2020, 138). Επομένως, το λειτουργικό χαρακτηριστικό του κάθε μέσου έγκειται στο ότι, για παράδειγμα, η γραφή δεν είναι μόνο ένα μέσο αναπαράστασης αλλά και ένα όργανο που λειτουργεί σε συνάρτηση με το αναπαριστώμενο, και μάλιστα ως κάποιο βαθμό παράγει αυτό το υποκείμενο κατά τη λειτουργία του ως γράφοντος. Με την κίνηση του χεριού που γίνεται αντικείμενο είτε στο πληκτρολόγιο της γραφομηχανής είτε κατά την εγγραφή μικτών συχνοτήτων της φωνής στο γραμμόφωνο σε δομές βινυλίου, το γράφον υποκείμενο εγκαθιδρύεται ως μέρος (αν και όχι προνομιακό όπως θα το ήθελε η κλασική φιλο-

σοφική παράδοση του καρτεσιανού *cogito*) ενός τεχνο-υλιστικά καθοριζόμενου δικτύου λόγου. Ο *Agamben* είναι σαφής ως προς την υποκειμενοποιητική δύναμη των διατάξεων που συνδέονται με λειτουργικές ενσώματες πράξεις: «...το ίδιο άτομο, η ίδια ουσία, μπορεί να είναι τόπος πολλαπλών διαδικασιών υποκειμενοποίησης· ο χρήστης του κινητού τηλεφώνου, ο πλοηγούμενος στο διαδίκτυο, ο συγγραφέας διηγημάτων, ο λάτρης του τάνγκο, ο ακτιβιστής κατά της παγκοσμιοποίησης, κ.τλ. Η απεριόριστη ανάπτυξη των διατάξεων στην εποχή μας αντιστοιχεί εξίσου σε ένα ακραίο πολλαπλασιασμό των διαδικασιών υποκειμενοποίησης. Το γεγονός αυτό, ενδεχομένως, δημιουργεί την εντύπωση ότι η έννοια της υποκειμενικότητας στην εποχή μας κλονίζεται και χάνει την συνοχή της· ωστόσο, για να είμαστε ακριβείς, εδώ δεν πρόκειται για μια ακύρωση ή μια υπέρβαση, αλλά για μια διασπορά η οποία ωθεί στο όριο την μασκαράτα που πάντα συνόδευε κάθε ατομική ταυτότητα» (Αγκάμπεν 2020, 138). Και συνοψίζει «επομένως, η διάταξη είναι πρωταρχικά μια μηχανή η οποία παράγει υποκειμενοποιήσεις, και μόνο ως τέτοια είναι, επίσης, μια μηχανή διακυβέρνησης» (Αγκάμπεν 2020, 141).

Η έννοια της φουκωικής διάταξης συνοψίζει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά στη σκέψη του φιλοσόφου που αφορούν στην ανάδυση νέων υποκειμενοτήτων σε τεχνικά διαμορφωμένες κουλτούρες υποκειμενοποίησης, δηλαδή, γενικούς τύπους συνειδητότητας που είναι χαρακτηριστικοί για μια εποχή. Και σε αυτή την περίπτωση μπορούν να εδραιωθούν αναλογίες προς τον μιντιοθεωρητικό στοχασμό του *Kittler*, ο οποίος βλέπει τη μετάβαση στα τεχνικά μέσα να λαμβάνει χώρα γύρω στα 1850 με τη σταδιακή έλευση του μοντερνισμού, τη στιγμή, δηλαδή, που η φουκωική αρχαιολογία του αρχείου, νοούμενη αποκλειστικά ως το σύνολο των λογοθετικών πρακτικών με ηγεμονικό μέσο το βιβλίο, φτάνει στο τέλος της, όπως επεσήμανε η *Krämer*. Βέβαια, ο φουκωικός στοχασμός δεν ασχολήθηκε με υποκειμενοποιήσεις στο πλαίσιο των δύο ύστερων κιτλερικών συστημάτων, δηλαδή στον 20ό και 21ο αιώνα, ούτε μελέτησε την ψηφιακής υφής επιμέλεια του εαυτού ή αλλιώς την επιμέλεια του «ψηφιακού εαυτού» (πρβλ. *Μήτρου* 2024, 54), κάτι όμως που έπραξαν εν μέρει συνεχιστές του έργου του, ειδικά όσον αφορά την έρευνα σε θέματα ψηφιακού πανοπτισμού (*Zuboff* 2019).

Η λειτουργία των μέσων βασίζεται στις αρχές της αυτοματοποίησης και αυτορρύθμισης επέκεινα της ανθρώπινης παρέμβασης, και, επομένως, μόλις τεθεί το σύστημα σε πλήρη λειτουργία, δεν ανταποκρίνεται πλέον στην ανθρώπινη καθοδήγηση, αλλά συνεχίζει να αναπαράγεται μέσω συνεχών βρόγχων ανατροφοδότησης. Οι αλγόριθμοι των σύγχρονων νευρωνικών δικτύων που μπορούν να μαθαίνουν και να επαναπρογραμματίζονται αδιάληπτα όχι μόνο προβλέπουν τις συμπεριφορές μας, αλλά επιδρούν σε αυτές αλλάζοντας τις προτιμήσεις μας, τις επιθυμίες μας και εν τέλει τις πράξεις μας (*Farahany* 2023). Αυτή η μετάβαση σηματοδοτεί την τρέχουσα δομή εξουσίας που είναι πιο διάχυτη, διαπεραστική και συχνά όχι άμεσα ορατή, αλλά βασίζεται πάντα σε μια γενικευμένη χρήση της τεχνολογίας που διαπερνά και το βιολογικό

σώμα και τις δράσεις του. Ίσως η εφεύρεση, η διάθεση και η παγκόσμια κυκλοφορία της πιο πρόσφατης εκδοχής του προσωπικού υπολογιστή, δηλαδή του smartphone που ενσωματώνει σε μικρό χώρο τις λειτουργίες όλων των προηγούμενων τεχνικών μέσων (γραφής, εικόνας, ήχου) καθώς και ανάλογων διεπαφών, καθιστούν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο αυταπόδεικτη την αναγκαιότητα εύρεσης ερμηνευτικών εργαλείων της δομής και λειτουργίας της διαμεσικότητας όπως η φουκωική έννοια της διάταξης.

Πρόκειται για μια τοποθέτηση, που στο πλαίσιο μιας «υλιστικής θεωρίας των μέσων» (Mersch 2006, 187) δύναται να περιγραφεί με τη γνωστή κίτλερική ρήση «Nichts ist, was nicht schaltbar ist» (Kittler 1993, 152) που σημαίνει ότι υφίσταται μόνο ό,τι λειτουργεί στη βάση ενός ηλεκτρικού κυκλώματος (Schaltung). Αυτού του είδους η αυτοματοποιημένη διαχείριση του ανθρώπινου βίου θα πρέπει να γίνει κατανοητή σε ένα πλαίσιο ανασκευής της τεχνοφοβικής υπερβατολογίας και υπεράσπισης μιας, κατά τη γνώμη του γράφοντος, αισιόδοξης θέσης ριζικής εμμένειας επέκεινα του ανθρωποκεντρισμού.

Αυτό που κάνει την προσέγγιση του Kittler και του Foucault στη φιλοσοφία των μέσων τόσο ιδιαίτερα παραγωγική όσο και αμφιλεγόμενη είναι η τολμηρή άρνησή τους να συμμετάσχουν είτε στην πάγια κριτική των ανθρωπογνωστικών επιστημών που βλέπει τα μέσα ως μέσα χειραγώγησης και αλλοτρίωσης είτε στην ακρίτως ευοίωνη εξύμνησή τους ως εργαλείων ενδυνάμωσης ή εκδημοκρατισμού, απόψεις που και οι δύο εκκινούν από μια αμιγώς ανθρωποκεντρική οπτική. Επιπλέον, τόσο ο Kittler όσο και ο Foucault αμφισβητούν το αυτονόητο της ύπαρξης του υποκειμένου, την τοποθέτησή του ως τον θεμέλιο λίθο της ανθρωποκεντρικής ορθολογικής σκέψης, και ορθώνονται μετά τη γλωσσική στροφή ενάντια στην ανύψωση της γλώσσας στο «μεγάλο ιστορικό υπερβατολογικό της εποχής μας» (Badiou 2016, 28). Ο Foucault στηρίχθηκε σε μια γενεαλογία του σύγχρονου υποκειμένου «ως μια ιστορική και πολιτισμική πραγματικότητα, δηλαδή ως κάτι το οποίο μπορεί τελικά να αλλάξει», όταν σημειώνει: «Σκοπός μου [...] είναι να δημιουργήσω μια ιστορία των διαφορετικών μέσων με τα οποία, στον πολιτισμό μας, τα ανθρώπινα όντα μετατρέπονται σε υποκείμενα» (Foucault 1977, 75, 81). Ο Kittler απέδειξε, διευρύνοντας τον στοχασμό του Foucault, ότι τα μέσα που αφορούν πάντα στην υποκειμενοποίηση ήταν ανέκαθεν τεχνικά και ακολουθούσαν πάντα τη λογική της κλιμάκωσης και της εξέλιξής τους που αφήνει πίσω της εμάς και τη γραπτή ιστορία μας. Από την άλλη ο διάλογος αυτός ανέδειξε την πολιτική τοποθέτηση της μιντιο-θεωρητικής εποπτείας του Kittler, η οποία στο πλαίσιο μιας σύγχρονης βιοπολιτικής διατυπώνεται μέσα από τα λόγια του Agamben ως εξής: «Εδώ έγκειται η ματαιότητα εκείνων των καλοπροαίρετων λόγων για την τεχνολογία οι οποίοι ισχυρίζονται ότι το πρόβλημα των διατάξεων περιορίζεται στο πρόβλημα της ορθής χρήσης τους. Οι λόγοι αυτοί φαίνεται να παραβλέπουν ότι, αν σε κάθε διάταξη αντιστοιχεί μια συγκεκριμένη διαδικασία υποκειμενοποίησης (ή, σε αυτήν την περίπτωση, απο-υποκειμενοποίησης), είναι τελείως αδύνατο για το υποκείμενο μιας διάταξης να την χρησιμοποιήσει

με τον ορθό τρόπο. Εκείνοι που συνεχίζουν να διατυπώνουν παρόμοια επιχειρήματα είναι οι ίδιοι το προϊόν της διάταξης μέσων εντός των οποίων είναι αιχμαλωτισμένοι» (Αγκάμπεν 2020, 143). Τόσο ο Foucault όσο και ο Kittler υποστηρίζουν, εν τέλει, ότι η φιλοσοφία είναι ένα διαβόητα ανθρωποκεντρικό εγχείρημα, που οφείλει να απαλλαγεί από την αυταπάτη ότι ο άνθρωπος είναι το μέτρο όλων των πραγμάτων –ακόμη και των μηχανών που φτιάχτηκαν από αυτόν– προοικονομώντας όμως, ταυτόχρονα, την έλευση μιας κοινωνίας που θα πρέπει να μάθει να συμβιώνει ως ενσώματα έμβια όντα μ' αυτές τις «πνευματικές» μηχανές.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- ΑΓΚΑΜΠΕΝ, Τζ. 2020. *Μέσα χωρίς σκοπό. Σημειώσεις για την πολιτική & Τι είναι μία διάταξη*, μτφρ. Α. Παναγιώτου & Θ. Ζαρταλούδης. Αθήνα: Νήσος.
- ΓΚΙΝΟΣΑΤΗΣ, Δ. 2008. *Στο άντρο της φαινομενικότητας: Από τα ομοιώματα της κλασικής αισθητικής στα μοντέλα ψηφιακής προσομοίωσης*. Διδακτορική Διατριβή. Τμήμα Επικοινωνίας, Μέσων & Πολιτισμού του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών & Πολιτικών Επιστημών (Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών: <<https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/24383#page/1/mode/2up>>).
- ΚΑΒΒΑΘΑΣ, Δ. 2012. “ΜακΛούαν: Προφήτης των media ή ποπ τσαρλατάνος;” Συνέντευξη με τον Σταύρο Διοσκουρίδη. *Lifo*, 11.4.2012, <<https://www.lifo.gr/various/makloyan-profitis-ton-media-i-pop-tsarlatanos>> (19/3/2024).
- ΚΑΒΒΑΘΑΣ, Δ. & ΡΑΠΤΗΣ, Χ.Ε. 2010. Αρματώσεις της ψυχής – Μια εισαγωγή. *Αληθεια* 4–5 (Άνοιξη): Αφιέρωμα: Ψυχανάλυση και θεωρίες των μέσων, 15–42.
- ΛΑΓΙΟΣ, Θ. 2020. *Περί Φουκωφοβίας ή Σχόλια γύρω από τις (αυτ)απάτες μιας «πολεμικής»*. Αθήνα: Futura.
- ΜΑΚ ΛΟΥΑΝ, Μ. 1990. *Media: Οι προεκτάσεις του ανθρώπου*, μτφρ. Σ. Μάνδρος. Αθήνα: Κάλβος.
- ΜΗΤΡΟΥ, Ι. 2024. *Φαινομενολογία & Αισθητική των μέσων & σωματικότητα στην ψηφιακή εποχή, Α' Μέρος*. Θεσσαλονίκη: Μπαρμπούνάκης.
- ΦΟΥΚΩ, Μ. 1986. *Οι λέξεις και τα πράγματα: Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης. Αθήνα: Γνώση (και σε επιμ. Θ. Λάγιου. Αθήνα: Πλέθρον, 2022).
- BADIOU, A. 2016. *Wider den globalen Kapitalismus: Für ein neues Denken in der Politik nach den Morden von Paris*, μτφρ. C. Gutberlet. Berlin: Ullstein.
- BIDLO, O. 2019. *Medienästhetik und Alltagswelt: Studien zur Mediatisierung*. Hessen: Oldib.
- BOWIE, M. 1991. *Lacan*. Cambridge, Mass. & London: Harvard University Press.
- CAVELL, R. 2016. *Remediating McLuhan*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- DELEUZE, G. 1988. *Foucault*, μτφρ. S. Hand. Minneapolis & London: University of Minnesota Press.
- ERNST, W. 2000. *M.edium Foucault*. Weimar: Verlag und Datenbank für Geisteswissenschaften.

- FARAHANY, N.A. 2023. *The Battle for Your Brain: Defending the Right to Think Freely in the Age of Neurotechnology*. New York: St. Martin's Press.
- FEENBERG, A. 2023. Μια Κριτική Θεωρία της Τεχνολογίας. Στο Χ. Κόκκινος & Μ. Πατηνιώτης (επιμ.), *Φιλοσοφία της Τεχνολογίας: Μια κριτική επισκόπηση*, μτφρ. Χ. Κόκκινος. Θεσσαλονίκη: Ροπή, 235–80.
- FOUCAULT, M. 1977. Le jeu de Michel Foucault, (entretien avec D. Colas, A. Grosrichard, G. Le Gaufey, J. Livi, G. Miller, J. Miller, J.-A. Miller, C. Millot, G. Wajeman). *Ornicar ?*, *Bulletin Périodique du champ freudien*, 10: 62–93.
- _____, 1994. *Dits et écrits, 1954–1988*, τόμοι I-IV. Paris: Gallimard.
- FLYNN, T.R. 1993. Foucault and the Eclipse of Vision. Στο D.M. LEVIN (επιμ.), *Modernity and the Hegemony of Vision*. University of California Press, 273–86.
- FLUSSER, V. 2008. *Προς το σύμπαν των τεχνικών εικόνων*, μτφρ. Γ.Η. Ηλιόπουλος, επιμ. Δ. Καββαθάς. Αθήνα: Σμίλη.
- GANE, N. 2005. Radical Post-humanism: Friedrich Kittler and the Primacy of Technology. *Theory, Culture & Society* 22(3): 25–41.
- HARTMANN, F. 2000. *Medienphilosophie*. Wien: WUV.
- HEGEL, G.W.F. 1970. *Werke in 20 Bänden*, επιμ. Κ.Μ. Michel. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- HORN, E. 2007. Editor's Introduction: 'There Are No Media'. *Grey Room* 29 (New German Media Theory, Fall): 7–13.
- JÄGER, S. 2001. Discourse and Knowledge: Theoretical and Methodological Aspects of A Critical Discourse and Dispositive Analysis. Στο R. WODAK & M. MEYER (επιμ.), *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage, 32–62.
- KITTLER, F.A. 1980. *Austreibung des Geistes aus den Geisteswissenschaften: Programme des Poststrukturalismus*. Paderborn, München, Wien, & Zürich: F. Schöningh.
- _____, 1986a. A Discourse on Discourse. *Stanford Literature Review* 3(1): 157–66.
- _____, 1986b. Ein Verwaiser. Στο G. DANE *et.al.* (επιμ.), *Anschlüsse: Versuche nach Michel Foucault*. Tübingen: Diskord, 141–46.
- _____, 1985. *Aufschreibesysteme 1800–1900*. München: W. Fink.
- _____, 1990. *Discourse Networks, 1800/1900*, μτφρ. M. Metteer & C. Cullens. Stanford, CA: Stanford University Press.
- _____, 1993. *Draculas Vermächtnis: Technische Schriften*. Leipzig: Reclam.
- _____, 2002. *Optische Medien. Berliner Vorlesung 1999*. Berlin: Merve.
- _____, 2005. *Γραμμόφωνο, Κινηματογράφος, Γραφομηχανή*, μτφρ. Τ. Σιέτη, επιμ. Δ. Καββαθάς. Αθήνα: Νήσος.
- _____, 2010. Ο κόσμος του συμβολικού – ένας κόσμος της μηχανής, μτφρ. Χ. Ράπτης. *Αληθεια* 4–5 (Άνοιξη): 79–102.
- KRÄMER, S. 1998. Das Medium als Spur und als Apparat. Στο S. Krämer (επιμ.), *Medien, Computer, Realität. Wirklichkeitsvorstellungen und Neue Medien*. Frankfurt/M: Suhrkamp, 73–94.
- _____, 2006. The Cultural Techniques of Time Axis Manipulation: On Friedrich Kittler's Conception of Media. *Theory, Culture & Society* 23(7–8): 93–109.
- _____, 2008. *Medium, Bote, Übertragung. Kleine Metaphysik der Medialität*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- LACAN, J. 1980. *Le séminaire. Livre II. Le Moi dans la théorie de Freud et dans la technique de la psychanalyse*. Paris: Seuil.

- LEROI-GOURHAN, A. 1971. *Évolution et techniques*, 1: *L'homme et la matière*. Paris: Albin Michel.
- MARGREITER, R. 2023. *Medienphilosophie: Eine Einführung*. Würzburg: Königshausen & Neumann.
- MCLUHAN, M. (εικονογράφηση D. CARSON) 2003. *The Book of Probes*, επιμ. E. McLuhan & W. Kuhns. Corte Madera, CA: Gingko Press.
- MERSCH, D. 2006. *Medientheorien zur Einführung*. Hamburg: Junius.
- MOLES, A. 2005. *Θεωρία της πληροφορίας και αισθητική αντίληψη*. μτφρ. Α. Καραστάθη. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- NIETZSCHE, F. 1980. *Über Wahrheit und Lüge im außermoralischen Sinne*. München: Kritische Studienausgabe (KSA).
- PANAGIA, D. 2019. On the Political Ontology of the *Dispositif*. *Critical Inquiry* 45(3) (Spring): 714–46.
- PAKKA, J. 2012. *What is Media Archaeology?* Cambridge, UK & Malden, MA: Polity.
- PASQUINELLI, M. 2023. *The Eye of the Master: A Social History of Artificial Intelligence*. London & New York: Verso.
- RAFFNSØE, S. 2008. Qu'est-ce qu'un dispositif? L'analytique sociale de Michel Foucault. *Symposium (Canadian Journal of Continental Philosophy / Revue canadienne de philosophie continentale)* 12: 44–66.
- RAJCHMAN, J. 1988. Foucault's Art of Seeing. *October* 44 (Spring): 88–117.
- SEITTER, W. 2002. *Physik der Medien: Materialien, Apparate, Präsentierungen*. Weimar: Verlag und Datenbank für Geisteswissenschaften.
- SIMONDON, G. 2022. *Για τον τρόπο ύπαρξης των τεχνικών αντικειμένων*, μτφρ. Β. Πατσογιάννης. Αθήνα: Πλέθρον.
- SUTHERLAND, T. & PATSOURA, E. 2017. Michel Foucault, Friedrich Kittler, and the interminable half-life of 'so-called man'. *Angelaki: Journal of the Theoretical Humanities* 22(4): 49–68.
- VOGEL, M. 2001. *Medien der Vernunft: Eine Theorie des Geistes und der Rationalität auf Grundlage einer Theorie der Medien*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- WEBER, S. (επιμ.) 2010. *Theorien der Medien: Von der Kulturkritik bis zum Konstruktivismus*, 2., überarbeitete Auflage. Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft mbH.
- WINTHROP-YOUNG, G. 2006. Cultural Studies and German Media Theory. Στο G. Hall & C. Birchall (επιμ.), *New Cultural Studies: Adventures in Theory*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 88–104.
- WINTHROP-YOUNG, G. & HORN, E. 2012. Machine Learning: Friedrich Kittler (1943–2011). *Artforum* 51(1) (September): 473–79.
- ZUBOFF, S. 2019. *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: PublicAffairs.

Σωτήριος Μπαχτσετζής
 Αναπληρωτής Καθηγητής
 Τμήμα Πολιτισμού και Δημιουργικών Μέσων και Βιομηχανιών
 Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών
 Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
 bachtset@uth.gr

